

A Critical Analysis on the Book “*Why Liberalism Failed?*”

Jalil Karimi¹

Abstract

This article provides a critical review of Patrick Deneen's book, “*Why Liberalism Failed?*”, reconstructing its central argument: that the current crises of liberalism stem not from a deviation from its founding principles, but from the historical and internal fulfillment of this intellectual tradition. Deneen views liberalism not merely as a political regime or a set of policies, but as a comprehensive philosophy regarding humanity, freedom, politics, economics, culture, and education. According to him, modern liberalism's emphasis on radical individualism, self-foundation, and absolute liberation from traditional and social constraints has led to the weakening of mediating institutions, the erosion of shared culture, the expansion of social inequality, the dominance of technology, and a crisis of democratic legitimacy. In addition to systematically outlining the book's main themes—ranging from the concept of “counter-culture” and the critique of technocracy and liberal education to the analysis of neoliberalism and liberal democracy—this article critically evaluates its theoretical and methodological shortcomings, including conceptual ambiguity in the definition of liberalism and the predominance of interpretative readings over empirical and comparative evidence. In the concluding section, the relevance of this critique to Iranian society is examined, demonstrating that although liberalism in its classical sense has not been established in Iran, Deneen's internal critique can serve as an important analytical framework for understanding contemporary crises in governance, technocracy, education, and political economy in Iran.

Keywords: Democracy, Individualism, Liberalism, Technocracy, Post-liberalism

---

¹ Associate Professor of Sociology, Faculty Member at Razi University, Kermanshah, Iran,
j.karimi@razi.ac.ir

Date received: 22/12/2025, Date of acceptance: 22/04/2026

Extended Abstract

Over the past few centuries, liberalism has evolved from a political theory into a global hegemonic discourse that dominates all dimensions of human life—from economics and politics to culture and education. By relying on institutional and cultural powers, this ideology has either weakened its rivals or integrated them into its own structure. However, following the collapse of the Eastern Bloc and the proclamation of the "end of history," liberalism has faced a profound crisis of legitimacy. Symptoms such as widening class divisions, the decline of traditional institutions, diminishing public trust, and the intensifying polarization of societies point to a structural crisis at the heart of liberal democracies. *"Why Liberalism Failed"*, by Patrick Deneen, offers a radical and alternative narrative. Deneen argues that the current crisis is not a deviation from liberal principles but rather the result of their full realization and success—that is, the very instruments designed for human freedom have now become cages of captivity. By introducing concepts such as "liberalocracy" and the "new aristocracy," the book serves as an intellectual manifesto for post-liberal movements and raises fundamental questions about the possibility of restoring genuine political and social life. The necessity of examining this essay lies both in understanding the crises of the Western world and in comprehending the structural contradictions within transitioning societies, including Iran. Adopting a critical approach, this article examines and analyzes Deneen's book on three levels. First, from a descriptive perspective, it explains the seven chapters of the book, outlining Deneen's main themes and intellectual pillars in the domains of politics, culture, economy, education, and technology. At the second level, employing a comparative and analytical method, the article compares the book with various theoretical traditions (from Marxism and the Frankfurt School to right-wing and Catholic traditions) as well as with the views of classical and modern economists (such as Mises and Hayek). Furthermore, the author uses a "comparison with local realities" method to analyze the concepts raised in the book in light of Iran's politico-economic structure and its existing contradictions (such as the adoption of a neoliberal economy without democratic institutions). At the third level, emphasizing theoretical and methodological critique, the article examines the book's structural weaknesses, including its failure to distinguish between different types of liberalism, a critique of Deneen's modes of argumentation, and an assessment of the testability and scientific validity of the claims made in the book. Deneen's analysis (as reexamined in this article) shows that the failure of liberalism has occurred in multiple layers. On the political layer, he introduces the concept of "anti-democratic liberalism"—a system in which power has shifted from the people toward bureaucracy and technocratic elites, with material satisfaction replacing genuine participation. On the cultural layer, he introduces the concept of "Anticulture"; by transforming nature, time, and space into abstract concepts, liberalism has destroyed local and historical cultures, replacing them with a global consumerist culture in which human beings are merely "consumers." On the technological and educational layers, the author warns that technology, by creating the

"android humanity" severs the individual's connection with traditions, while education, instead of focusing on "being human," seeks to train specialized labor to serve the market and the state. Finally, on the economic layer, Deneen speaks of the emergence of a "new aristocracy" or global elite that reproduces a new order by justifying inequality through the notion of "progress". The article also reexamines Deneen's analysis in relation to Iranian society, arguing that in this context we face a kind of "imitative duality"—that is, the adoption of neoliberal components (such as privatization and commercialization) without the corresponding legal and democratic institutions. This situation may lead to an exacerbated form of liberalism's failure in Iran, wherein concentrated power and market economics, unchecked by civil oversight, fuel social and political problems. While evaluating Deneen's proposals for transitioning to the "post-liberal" era (such as revitalizing the family economy and local cultures), this article offers a serious critique of the book. The author contends that although Deneen provides an accurate diagnosis of the current crisis, he suffers from fundamental weaknesses in his proposed solutions and his methodology. On the theoretical level, the book exhibits "excessive nostalgia" and fails to distinguish between different types of liberalism; as a result, it often appears to critique an imaginary liberalism rather than a historical reality. From a methodological perspective, Deneen's arguments are closer to "critical oratory" than to scientific inquiry, as he relies on interpretive readings of classical texts with limited testability instead of providing concrete and systematic evidence. The most significant theoretical flaw of the book is its neglect of the structural role of capitalism. Deneen locates the crisis in the essence of "liberal ideology," whereas the crisis is the inevitable consequence of the "logic of capital accumulation" and the internal imperatives of capitalism, for which liberalism merely serves as a cover. Finally, Deneen's proposals for reviving local and small-scale communities, though culturally appealing, appear insufficient to address large-scale global and structural challenges and, without democratic mechanisms, may merely result in the reproduction of new forms of authority and domination.

Bibliography

Abazari, Yousef (2020). *Market Fundamentalism*. Tehran: University of Tehran Press.

Baradaran, Hormoz (2020). "Newsweek: Liberalism Has Failed." IRNA News Agency. July 10. <https://irna.ir/xjyKf7>

Deneen, Patrick. J., (2018) *Why Liberalism Failed?* Yale University Press, New Haven and London.

Harvey, David (2023). *A Brief History of Neoliberalism*. Translated by Mahmoud Abdollahzadeh. Tehran: Akhtaran

Havel, Vaclav. (1992) "The Power of the Powerless." In *Open Letters: selected writings, 1965–1990*. New York: Vintage.

MacDougald, Park. (2018) 'Has the Operating System for the Western World Crashed?', [New York Magazine, 27 February.](#)

Mises, Ludwig von (2023). *Liberalism*. Translated by Mehdi Tadini. Tehran: Parsa Books.

Postman, Neil. (1993) *Technopoly: The surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage.

Vermeule, Adrian. (2019) "Integration from Within." *First Things*, February.

CompactMagazine.(2022) "ThePostLiberalMoment. <https://compactmag.com/article>.

Tocqueville, Alexis de. (1969) *Democracy in America*, trans. George Lawrence. New York: Harper and Row.

zakaria, Fareed. (2007) *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: Norton.

آماده انتشار

مرور و نقد کتاب

Why Liberalism Failed?

(چرا لیبرالیسم شکست خورد؟)

جلیل کریمی^۲

چکیده

این جستار به مرور انتقادی کتاب *چرا لیبرالیسم شکست خورد؟* اثر پاتریک دنین می‌پردازد و استدلال محوری آن را بازسازی می‌کند که می‌گوید بحران‌های کنونی لیبرالیسم نه حاصل انحراف از اصول اولیه، بلکه پیامد تحقق تاریخی و درونی خود این سنت فکری است. دنین لیبرالیسم را نه صرفاً یک رژیم سیاسی یا مجموعه‌ای از سیاست‌ها، بلکه فلسفه‌ای جامع در باب انسان، آزادی، سیاست، اقتصاد، فرهنگ و آموزش می‌داند. به باور او، تأکید لیبرالیسم مدرن بر فردگرایی رادیکال، خودبنیادی و رهایی مطلق از قیود سنتی و اجتماعی، به تضعیف نهادهای میانجی، فرسایش فرهنگ مشترک، گسترش نابرابری اجتماعی، سلطه تکنولوژی و بحران مشروعیت دموکراسی انجامیده است. مقاله علاوه بر تشریح نظام‌مند محورهای اصلی کتاب، از مفهوم «ضد فرهنگ» و نقد تکنوکراسی و آموزش لیبرال تا تحلیل نئولیبرالیسم و لیبرال دموکراسی، به ارزیابی انتقادی کاستی‌های نظری و روش‌شناختی آن، از جمله ابهام مفهومی در تعریف لیبرالیسم و غلبه خوانش‌های تفسیری بر شواهد تجربی و مقایسه‌ای می‌پردازد. در بخش پایانی، نسبت این نقد با جامعه ایران بررسی می‌شود و نشان داده می‌شود که هرچند لیبرالیسم به معنای کلاسیک در ایران استقرار نیافته، نقد درونی دنین می‌تواند به عنوان چارچوبی تحلیلی برای فهم بحران‌های حکمرانی، تکنوکراسی، آموزش و اقتصاد سیاسی معاصر ایران واجد اهمیت نظری باشد.

^۲ دانشیار جامعه‌شناسی، عضو هیأت علمی دانشگاه رازی، کرمانشاه، ایران. j.karimi@razi.ac.ir

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۱۰/۰۱، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۲/۰۲

واژگان کلیدی:

تکنوکراسی، پسالیبرالیسم، دمکراسی، فردگرایی، لیبرالیسم

۱. مقدمه

لیبرالیسم در چند قرن اخیر در مقام فلسفه نظری و عملی بخش عمده‌ای از جهان سیطره کم‌نظیری داشته است. در همه خرده‌نظام‌های اجتماعی، از اقتصاد تا سیاست و فرهنگ، ایده‌های لیبرالیسم توانسته است سایر ایده‌ها و فلسفه‌های رقیب، اعم از چپ و راست و دینی و سکولار، را یا تضعیف کند و یا در خود جذب و ادغام کند. در چند دهه اخیر، پس از فروپاشی بلوک شرق، به‌رغم مقاومت‌ها و مخالفت‌ها، اوضاع چنان پیش رفته است که گویی لیبرالیسم و سایر همخانواده‌های آن، یگانه ایدئولوژی مناسب و هژمون جهان متأخر هستند. با این همه، این فلسفه و ایدئولوژی تقریباً هرگز بی‌مناقشه نبوده است. امروزه علاوه بر نقدهای بیرونی، متفکران درون خود مکتب لیبرالیسم نقدهایی جدی و گسترده به این فلسفه وارد کرده‌اند.

مجموعه کتاب‌های «سیاست و فرهنگ» انتشارات دانشگاه ییل با این فرض آغاز می‌شود که خودفرمانی (self-government) یا همان دمکراسی، نماد و نشانه شکوه ایالات متحده، غرب و شمار فزاینده‌ای از کشورهای جهان، با بیماری‌ای روبروست که نه در مورد چیستی آن و نه در باب درمان آن توافق وجود ندارد. افزایش انحراف در توزیع ثروت، زوال نهادهای سنتی، کاهش اعتماد نهادی و عمومی، افزایش ناامیدی از اجرای عدالت همگانی و دوقطبی شدن نگرش به نحوه مدیریت جامعه (مدرن و باز/ سنتی و بسته) مهمترین علائم این بیماری است. چنانکه بیتس گفته است که «مرکز نمی‌تواند نگه دارد» (دنین ۲۰۱۸: نه)، گویا محور همگرایی جامعه لیبرال در حال از هم گسیختن است.

کتاب *چرا لیبرالیسم شکست خورد؟* اثر پاتریک دنین (۲۰۱۸)، کتاب دوم مجموعه نامبرده، سرچشمه بحران مشروعیت را در خود لیبرالیسم در مقام یک فلسفه می‌یابد. دنین لیبرالیسم را نه در معنای نوعی گفتمان سیاسی حاکم در برخی کشورها، بلکه بنا بر سنتی فلسفی تحلیل می‌کند که مجموعه اصول دموکراسی‌های لیبرال سراسر جهان بر اساس آن‌ها بنا شده‌اند. *چرا لیبرالیسم شکست خورد؟*، رشته ناخرسندی‌هایی را در مورد لیبرالیسم کنار هم می‌نشانند که امروز، در گفتمان دانشگاهی، سیاسی و عمومی یافت می‌شود.

ضرورت معرفی و نقد چنین کتابی از اینجا می‌آید که این کتاب در آمریکا به نوعی مانیفست فکری برای جنبش «پسالیرال» بدل شده و گفتمان منتقد لیبرالیسم را در هر دو جناح راست و چپ دگرگون کرده است. این اثر از سوی محافل محافظه‌کار سنتی و کاتولیک (ورمول ۲۰۱۹) و همچنین جریان‌های چپ ضد سرمایه‌داری (کامپکت مگ‌زین ۲۰۲۲) به مثابه سلاحی نظری برای حمله به اجماع نئولیبرال حاکم بر دو حزب اصلی مورد استقبال قرار گرفته است. کتاب با طرح مفاهیمی مانند «اشرافیت جدید» و «لیبرالوکراسی»، «نالیرال و ...»، روایتی را تقویت کرده که نخبگان سیاسی و اقتصادی را دشمن مردم عادی بازنمایی می‌کند و به جنبش‌های پوپولیستی راست و چپ (حامیان ترامپ و سندرز) مشروعیت فکری بخشیده است. ایده‌های دنین در رسانه‌های جریان اصلی (مانند نیویورک‌تایمز و آتلانتیک) مورد نقد قرار گرفته، اما در محیط آکادمیک آمریکا بحث‌های رادیکال درباره بنیان‌های فردگرایانه و سکولار لیبرالیسم را زنده کرده است. از نظر اجتماعی نیز، کتاب الهام‌بخش جنبش‌های محلی مقاومت در برابر جهانی‌سازی و یکسان‌سازی فرهنگی شده است؛ از جنبش‌های کشاورزی محلی تا اجتماعات مذهبی غیرلیبرال و فعالان محیط‌زیست بومی، از نقد دنین به فروپاشی نهادهای سنتی و سلطه تکنوکراسی برای توجیه کنش جمعی خود بهره برده‌اند. در نتیجه، کتاب نه فقط گفتمان «جنگ فرهنگی» آمریکا را با ارائه زبانی مشترک برای

انتقاد راست مذهبی از سکولاریسم و چپ رادیکال از نئولیبرالیسم عمق بخشیده، بلکه همچون «حرارت سنج فکری» عمل کرده که دمای بحران درونی لیبرالیسم را اندازه گرفته است. این کتاب اگر چه تحول سیاسی عملی فوری ایجاد نکرده، پرسش‌های بنیادینی را طرح کرده که نشان می‌دهد بحران لیبرالیسم مختص جهان پیرامونی/غیرغربی نیست، بلکه از مرکز آن آغاز شده است.

از وجه کاربردی، بررسی کتاب دینین برای جامعه ایرانی ضرورتی دوگانه دارد: هم به عنوان آینه‌ای انتقادی برای شناخت مسائل مشترک، و هم به عنوان هشدار برای آینده‌ای محتمل. جامعه ایران امروز درگیر تناقضی آشکار است: از یک سو مؤلفه‌های اقتصادی لیبرالیسم (بازار آزاد، خصوصی‌سازی، مقررات‌زدایی، تجاری‌سازی، مصرف‌گرایی) (اباذری ۱۴۰۱) را بدون نهادهای دموکراتیک و حقوقی آن می‌پذیرد، و از سوی دیگر با گفتمان‌های سیاسی ضدمدرن به نقد غرب می‌پردازد. نقد درونی و بنیادی دینین شاید کمک کند که از این دوگانگی تقلیدی عبور کنیم و بحران‌های داخلی - از فروپاشی نهادهای اجتماعی تا سلطه تکنوکراسی - را در پرتو آسیب‌شناسی پروژه مدرنیته/توسعه بازخوانی کنیم. این نقد همچنین چشم‌اندازی هشداردهنده ارائه می‌دهد در این باب که مسیر کنونی ایران - با ترکیب نئولیبرالیسم اقتصادی فاقد نظارت دموکراتیک و ضعف ساختاری جامعه مدنی - می‌تواند به شکلی تشدیدشده و ویرانگر از لیبرالیسم شکست‌خورده بینجامد، بی‌آنکه دستاوردهای نسبی دموکراسی‌های لیبرال غربی را به همراه آورد.

کتاب دینین در ۲۲۵ صفحه، در یک مقدمه و هفت فصل و نتیجه‌گیری، مسئله خود را توصیف و تحلیل کرده است. در این جستار، ابتدا به توصیف نسبتاً تفصیلی محورهای اصلی و راه‌های جایگزین کتاب، سپس به ارزیابی نسبت کتاب با ایده‌های صاحب‌نظران این حوزه

فکری و جامعه ایران پرداخته‌ایم. بخش پایانی نیز به ملاحظات انتقادی و نتیجه‌گیری در باب کتاب می‌پردازد.

۲. تناقضات یک ایدئولوژی

دینین برای بررسی دیدگاه خود به فلسفه سیاسی حدود ۵۰۰ ساله شکل‌گرفته در اروپا بر می‌گردد - که به گفته او تقریباً ۲۵۰ سال بعد، در بدو پیدایش ایالات متحده اجرا شده است - با این امید که بتواند جامعه‌ای سیاسی را بر پایه‌ای متفاوت بنا کند. در این فلسفه، انسان‌ها، افرادی دارای حق تصور می‌شوند که می‌توانند نسخه خودشان را از زندگی خوب بسازند و این فرصت‌های آزادی را یک دولت محدود (تأمین‌کننده حقوق) همراه با یک سیستم اقتصادی بازار آزاد (فراهم‌کننده فضای ابتکار عمل و جاه‌طلبی فردی) فراهم می‌کرد. اما به نظر می‌رسد این «قرارداد اجتماعی» دیگر چندان مشروعیت ندارد، زیرا به گفته دینین، امروز تقریباً «۷۰ درصد از آمریکایی‌ها معتقدند کشورشان در مسیر اشتباهی حرکت می‌کند و نیمی از کشور فکر می‌کنند بهترین روزهایش پشت سر گذاشته شده است. خیلی‌ها بر این باورند که فرزندان‌شان نسبت به نسل‌های قبلی از رفاه کمتر و فرصت‌های کمتری برخوردار خواهند بود» (همان: ۲). نشانه‌هایی مانند کاهش اعتماد، خیزش همگانی، بسته‌شدن فرایند انتخابات، شکاف فزاینده بین ثروتمندان و افراد چپ‌گرا، شکاف خصمانه بین مذهبی و سکولار، اختلاف نظر عمیق بر سر نقش آمریکا در جهان و ... چنان است که گویی «ممکن است شاهد پایان جمهوری باشیم» (همانجا). او معتقد است فاصله فزاینده بین آرمان‌های لیبرالیسم و واقعیت‌های آن به طور فزاینده‌ای در مورد این ادعاها تردید ایجاد می‌کند.

کتاب بر آن است که لیبرالیسم شکست خورده است، اما نه به این دلیل که کوتاهی کرده است، بلکه از آنجایی که لیبرالیسم به طور کامل محقق شده است. این تحقق آسیب‌هایی را ایجاد کرده است که همزمان بیانگر تحقق ایدئولوژی لیبرال و تغییر شکل ادعاهایش هستند. فلسفه سیاسی‌ای که برای تقویت برابری بیشتر، دفاع از کثرت‌گرایی فرهنگی و عقیدتی، حفظ کرامت انسانی و گسترش آزادی راه‌اندازی شده بود، در عمل به نابرابری گسترده، یکسان‌سازی و همگنی، تضعیف وضعیت مادی و معنوی و محدودیت آزادی انجامیده است. به عبارت دیگر «ویرانه‌هایی که ایجاد کرده همان نشانه‌های موفقیت» (همان: ۲) لیبرالیسم است. بنیامین و پیشتر از او فروید، نشانه‌های پیشرفت تمدن و فرهنگ بشری را همان نشانه‌های توحش معرفی کرده بودند، دنین نیز بر آنست که «ابزارهای آزادی ما به قفس‌های آهنین اسارت ما تبدیل شده‌اند» (همان: ۵).

دنین برای توضیح این ایده اصلی کتاب، استدلال‌هایش را با تمرکز بر محورهای کلی سیاست، فرهنگ، اجتماع، آموزش و تکنولوژی، تناقض‌های درونی فلسفه / ایدئولوژی لیبرال را پیش می‌برد. ما مهمترین نکات این استدلال‌های را در سه دسته کلی قرار داده‌ایم.

۱-۲- سیاست لیبرال: در محور سیاست، آرمان لیبرالیسم طرح می‌شود که بنیانگذاران آن معتقد بودند در برابر میل نظام‌های سیاسی به زوال مقاومت می‌کند و حتی آن را با یک «دستگاه حرکت دائمی ضدآنتروپی مقایسه می‌کردند که به خودی خود پیش خواهد رفت» (همان: ۴)، در حالی که «اینک به پایان خود نزدیک می‌شود» (همانجا). به نظر نویسنده کتاب، لیبرالیسم به عنوان ایدئولوژی، اولین معماری سیاسی بود که «تغییر همه جنبه‌های زندگی بشری را برای انطباق با یک طرح سیاسی ازپیش‌متعیین پیشنهاد کرد.» (همان: ۵) لیبرالیسم از نظر وی گرچه کمتر اقتدارگراست، اما برخلاف ایدئولوژی‌های رقیب بی‌رحم‌ترش، مودی‌تر است زیرا: «در مقام ایدئولوژی، تظاهر به بی‌طرفی می‌کند، مدعی هیچ ترجیحی نیست و

هرگونه قصدی برای شکل دادن به جان‌های تحت حاکمیت خود را انکار می‌کند» (همانجا). بنابراین سازوکار «مهار ما برای ما نامرئی می‌ماند» (همان: ۶). از این رو، به‌رغم نفوذ جهانگیر لیبرالیسم، «به نظر می‌رسد که دیدگاهش درباره آزادی انسان به‌طور فزاینده‌ای به جای وعده و امید به طعنه‌ای تلخ بدل شده است» (همان: ۶). و پس از جشن آزادی «پایان تاریخ»، در زمان سقوط آخرین ایدئولوژی رقیب در سال ۱۹۸۹، بشریت تحت لوای لیبرالیسم، «زیر بار مصائب موفقیت‌هایش است. به‌طور فراگیر خود را گرفتار تله‌ای می‌بیند که خودش ساخته است، گرفتار همان تشکیلاتی است که قرار بود آزادی ناب و ابدی بیاورد» (همانجا). دین مخالف و منکر ارزش و عظمت دستاوردهای لیبرالیسم نیست، و جذابیت لیبرالیسم را در «تداوم آن با عمیق‌ترین تعهدات سنت سیاسی غرب، به ویژه تلاش برای تأمین آزادی و کرامت انسانی از طریق محدودسازی استبداد، حکومت خودسرانه و ستم» (همان: ۱۹) توصیف می‌کند. اما لیبرالیسم، یا به قول آلن بدیو پارلمانتاریسم سرمایه‌دارانه، تحقق این تعهدات اعلام‌شده را به تعویق انداخته است و این آسیب‌ها از نظر دین به «انسان‌شناسی کاذب» (همانجا) این ایدئولوژی برمی‌گردد.

۲-۲- فرهنگ، آموزش و تکنولوژی لیبرال: دین فرهنگ لیبرال را «ضدفرهنگ» (Anticulture) می‌نامد. سه وجه این ضدفرهنگ عبارتند از: ۱- تسخیر عمده طبیعت و تبدیل آن به هستی‌ای وابسته به یک نظام فکری (لیبرالیسم)؛ ۲- تأکید بر زمان اکنون، بدون گذشته و بدون آینده و به عبارتی زمان از هم گسسته؛ ۳- تصور مکان لایتغیر و فاقد معنای مشخص و بی‌مکانی انسان. طبیعت، زمان و مکان به صورت تاریخی مبنای صورتبندی فرهنگ بوده است، اما لیبرالیسم این سه عنصر را به خدمت خود درآورده و هستی و معنای آن‌ها را مصادره کرده و با جعل یک فرهنگ جهان‌شمول، فرهنگ/ضدفرهنگ خود را جا انداخته است. این فرهنگ به دلیل جهانگیری و همه‌جایی‌بودنش باعث از بین رفتن فرهنگ‌های خاص شده است. این

فرهنگ انتزاعی ملی - بازاری همه شهروندان را به مصرف‌کنندگانی صرف بدل کرده است. چنانچه برای مثال روزهای تخفیف «جمعه سیاه» که شرکت‌ها و فروشگاه‌های بزرگ سالانه برگزار می‌کنند، اینک به «جشن‌های ملی» و تعطیلی ملی بدل شده است. در حالی که ماهیت آن‌ها مطلقاً اقتصادی است و نسبتی با تاریخ و فرهنگ و اجتماعی کهن ندارد. به علاوه، از آنجا که معنای ملی در اینجا در نهایت دولت است، ما همه به چیزی جز دولت‌ها تعلق نخواهیم داشت. از این روست که توسعه دولت‌گرایی در نهایت به شهروندزدایی می‌انجامد. طبق کتاب، این ضدفرهنگ به دو شکل بسط یافته است. نخست، در نتیجه رژیم از قوانین استانداردسازی که جایگزین آن دسته هنجارهای غیررسمی گسترده شده است که تحت عنوان اشکال ستمگری کهن کنار گذاشته شده‌اند. دوم، همچون پیامد یک بازار جهانی و همگن که نظامی تک‌محصولی است و همانند آنچه در این نوع کشاورزی رخ می‌دهد، فرهنگ‌های واقعی را که ریشه در تجربه، تاریخ و مکان‌های واقعی دارند، ابتدا به مستعمره بدل می‌کند و در ادامه نابود می‌سازد. دین فرهنگ حقیقی را چندوجهی، مکان‌مند (محلی) و خاص می‌داند، در حالی که ضدفرهنگ همه این‌ها را نادیده می‌گیرد، از این نظر تر «چندفرهنگ‌گرایی» لیبرال هم، چیزی جز یک اسم تهی نیست. این دو وجه از ضدفرهنگ لیبرال ما را از افراد مشخص و روابط انضمامی از تعهدات و مسئولیت‌های فردی جدا ساخته و قانون انتزاعی و شخصیت‌زدایی شده را جایگزین عرف برآمده از حیات واقعی و تاریخی می‌سازد.

علوم انسانی جامعه لیبرال هم از گزند این ویژگی‌ها در امان نبوده است. با تبدیل فرهنگ به ضدفرهنگ، آموزش علوم انسانی هم تغییر کرده است. آموزش و پرورش که قرار بود خودکنترلی فردی را به آزادی منتهی کند، اینک افراد را به خدمتکاران ابدی لیبرالیسم بدل کرده است. از نظر دین علوم انسانی لیبرال اکنون صرفاً ابزار رهایی/موفقیت شخصی است

و بر خلاف ایده کلاسیک لیبرالیسم به امر همگانی توجهی ندارد. به نظر وی، لیبرتی در معنای حقیقی (باستانی) به معنای آزادی از همه محدودیت‌های طبیعت و فرهنگ نیست. اما این استحاله در دو مرحله صورت گرفته است: نخست، با جداسازی آموزش از فرهنگ و تبدیل آن به موتور محرکه ضدفرهنگ و دوم با بازتعریف لیبرالیسم به معنای رهایی فردی از هر نوع محدودیت- فرایند یکسان‌سازی و جهانی‌سازی این ضدفرهنگ از این طریق پیش رفته است. بدین ترتیب، آموزش این علوم به ابزار آزادی فردی در معنای جدید بدل شده است. رشته‌های به اصطلاح علمی ریاضی و مهندسی و ... به الگوی اصلی بدل می‌شود و در ادامه علوم انسانی هم به ابزار برآوردن نیازهای شخصی استحاله می‌یابد. علوم انسانی در جهان پیشامدرن به معنای آموزش انسان‌بودن بوده است، اما امروز به معنای کاربردی‌بودن بیشتر است، همانطور که منطق پست‌مدرنیسم هم تأکید دارد. علوم انسانی به جای مطالعه مکتوبات و آثار مهم، به مطالعات مطلوب بازار برخاسته از خواست، ذائقه و ترجیح فردی محدود و معطوف شده است. دانشگاه‌ها هم در همین مسیر پیش رفته‌اند. آن‌ها دیدگاه جامع به علوم انسانی را کنار گذاشته و در پی دانش‌های به اصطلاح سودمند رفته‌اند که مورد خواست صنایع نظامی و صنعتی و در نهایت دولت و بازار است. این آموزش‌ها پیوندی با گذشته ندارند و بدین ترتیب گروه‌های اجتماعی (زبانی، مذهبی، نژادی، جنسیتی و ...) نیز ارتباط خود را با گذشته از دست می‌دهند. امروز ادبیات و علوم انسانی بخش کوچکی از میدان علمی دانشگاهی را شامل می‌شود در حالی که بحران‌های اقتصادی بخشاً از همین تقلیل و بی‌توجهی ناشی می‌شود. در نهایت از نظر دنین، آموزش لیبرال ضد علوم انسانی و فرهنگ است، زیرا زمینه‌ها و سنت‌های اجتماعی را محدودیت تلقی می‌کند.

محور دیگر، تکنولوژی به مثابه یکی از ابزارهای نظام لیبرال است. در بخش تکنولوژی به آثار سینمایی متعددی (آرماگدون، روز استقلال، برخورد کامل، کتاب ایلیا و ...) اشاره

می‌شود که وضعیت آخرالزمانی ناشی از مخاطرات تکنولوژی را به تصویر کشیده‌اند؛ نویسنده از جمله به تکنولوژی اینترنت می‌پردازد و مفهوم «انسان اندرویدی» را طرح می‌کند که به معنای انسانی احمق‌تر توصیف می‌شود. انسانی که امکان‌های زبانی، حافظه و تمرکز او کاهش یافته است. به نظر نویسنده، اینترنت علاوه بر این تغییرات روانی، زندگی و روابط اجتماعی را دستخوش تغییر ساخته و در نتیجه پایه‌های اساسی فرهنگ را تخریب کرده است. او با اشاره به آرای نیل پُستمن (۱۹۹۳) جهان کنونی را جهانی تسلیم‌شده به فرهنگ تکنولوژی، «جهان تکنوکراسی» وصف می‌کند که در آن بر خلاف دوره پیشامدرن، ابزارهای تکنولوژیک شیوه زندگی را تغییر می‌دهند و به حیات اجتماعی (سنت‌ها، اخلاق، اسطوره، سیاست، مناسک، مذهب) تعرض می‌کنند. «تکنوپولی» که به معنای سیطره ایدئولوژی پیشرفت است، همه اشکال حیات فرهنگی را برده تکنیک و تکنولوژی می‌سازد. نویسنده به شیوه‌ای هایدگری معتقد است تکنولوژی خود به فرهنگ یا در واقع ضدفرهنگ بدل می‌شود. از این رو پویایی بنیادی بازتولید فرهنگی از میان می‌رود. به نظر نویسنده لیبرالیسم باستانی آزادی را فضیلت‌رهایی از امیال فردی و نوعی خودکنترلی می‌دانست در حالی که گونه مدرن آن آزادی کامل در رسیدن به امیال فردی وصف می‌کند. اینجاست که ترانسانشناسی کاذب لیبرالیسم روشن‌تر می‌شود. در این لحظه، تکنولوژی و سیاست لیبرال به هم نزدیک می‌شوند و تکنولوژی سیاسی جدیدی ایجاد می‌شود که بر مبنای تأکید بر گفتمان فردگرای موفقیت به جای خیر عمومی بر اساس قابلیت‌های تکنولوژی در جهان لیبرال و به عبارتی سرتاسر جهان گسترش پیدا کرده است.

۲-۳- اجتماع لیبرال: در زمینه اقتصادی-اجتماعی کتاب از یک اقلیت جدید به نام «الیت جهانی» سخن می‌گوید که نتیجه نظام رقابتی لیبرالی است و خود نیز بدان دامن می‌زند. چنانچه حتی روابط دوستانه، عاشقانه و خویشاوندی نیز به منافع فردی گره خورده است.

پس ما با یک «اریستوکراسی جدید» روبرو هستیم. نظام لیبرال به حق نظام اشرافیت سنتی را از میدان به در کرده، اما پس از آن ساختارهای جدیدی ایجاد کرده که دارای دو گروه بازنده‌گان و برنده‌گان است، به جای آنکه بر اصل برابری نسبی اقتصادی و اجتماعی استوار باشد. لیبرال‌ها تصور می‌کردند که خود در گروه برنده قرار خواهند گرفت. اما آنان این تغییر ساختاری را نه با توسل به زور و خشونت بلکه با اقناع مردم ایجاد کرده‌اند. تز آنان این بوده که رفاه مادی فزاینده امکان تحرک طبقاتی را فراهم می‌سازد، اما این فرایند با تسخیر خشونت‌بار طبیعت و اضمحلال سنت‌های اجتماعی پیش رفته است. دنین از جان لاک نقل می‌کند که «جامعه‌ای که پیشرفت سریع اقتصادی را هدف می‌گیرد لزوماً نابرابری را تشویق می‌کند» (دنین: ۳۳). و در یک سیکل، به قول هایک برای «توجیه نابرابری اجتماعی به پیشرفت سریع اقتصادی تکیه می‌کند» (همان: ۱۶۲). از این رو به نظر وی، امروز در امریکا دو ملت وجود دارند: اقلیت قدرتمند و اکثریت ضعیف. ملت ضعیف (بازنده‌ها) از ایده‌های ملت قوی (برنده‌ها) پیروی می‌کند. این ملت قوی همزمان با سازوکارهایی خود را بازتولید می‌کند. دولت هم، چنانچه پاتنام می‌گوید: «از این طبقه مفید اقتصادی حمایت می‌کند» (همان: ۱۵۰). از این رو دنین به «خودفریبی لیبرالوکراسی» اشاره می‌کند که مبتنی بر ایده «دروغ اصیل» (nobel lie) افلاطون است که بر اساس آن ساکنان «رژیم ایده‌آل» پیشنهادی سقراط ناگهان به برابری اساسی خود همچون اعضای یک خانواده مشترک بر مبنای نابرابری طبیعی خود ایمان می‌آورند. افلاطون «رژیم ایده‌آل» را به عنوان تزی فلسفی پیشنهاد کرد، اما لیبرالیسم نسخه‌ای از «دروغ اصیل» را به منظور پیشبرد نظمی مشابه اتخاذ کرد که در آن مردم به مشروعیت نابرابری مبتنی بر افسانه‌ای از برابری باور می‌کنند. لیبرالوکراسی مانع تحقق وعده برابری شده است.

لیبرالیسم معطوف به دموکراسی بوده است، اما از نظر دنین همه چیز در نهایت به منطق «دست نامرئی» سپرده شده است: رضایت مادی جایگزین مردم‌سالاری شده و مهمتر از شهروندی تلقی می‌شود. لیبرالیسم به جای روح جمعی و خیر همگانی بر حوزه خصوصی و منافع فردی تأکید دارد. این دیدگاه مبتنی بر رضایت، معنای باستانی دموکراسی را فراموش کرده و مسیر انتخاباتی موجود نیز در نهایت به ایجاد عامه‌مردمی از هم‌گسسته و توده‌ای انجامیده است و صرفاً لعاب دموکراتیک دارد؛ زیرا به جای دموکراسی مردم‌ساخته بیشتر بر دولت متمرکز است. دنین این موارد را ذیل عنوان «لیبرالیسم ضد دموکراسی» قرار می‌دهد، به این معنا که «مدافعان لیبرالیسم، خطرات دموکراسی، یعنی تهدید اکثریت نامحدود برای آزادی اقلیت را گوشزد می‌کنند» (دنین: ۱۵۶). همچنین به اصطلاح «دموکراسی نالیبرال» (illiberal) (ذکریا ۲۰۰۷، همانجا) اشاره می‌شود که از نظر وی خطری جدی برای ثبات سیاسی، حقوق، و اقتصاد سیاسی واقعاً لیبرال است و اینکه دشمن لیبرالیسم نه استبداد بلکه دموکراسی نالیبرال است. این نوع دموکراسی آزادی‌های بیان و مطبوعات و قانون مبتنی بر دولت را می‌پذیرد، اما در همان حال به بازارهای بزرگ و مرزهای ملی متخلخل به نفع جهانی شدن فرصت‌های اقتصادی تمایل دارد. به عبارتی، دموکراسی را فقط در چارچوب لیبرالیسم موجود می‌پذیرد که در آن گروه الیتی وجود دارد که خواهان محدود کردن صدای اکثریت و خود دموکراسی است. زیرا رأی‌دهندگان را ناآگاهانی می‌داند که «صدای آنان دیگر صدای خدا نیست» (همان: ۱۵۸). راهکار این مشکل حکومت دانش یا دانشمندان (Epistocracy)، معرفی شده که به تعبیر جان دیویی حرفه‌ای شدن حکمرانی و سیاست است. این ویژگی در نهایت به بسط بوروکراسی حکومتی و توجه به علوم سیاسی انجامیده است.

علوم اجتماعی پوزیتیویستی امریکایی نیز نقش مهمی در تأکید بر تکنولوژی سیاسی مبتنی بر رهایی مطلق افراد از وفاداری و تعلق به مکان و زمان و سنت خاص داشته است

که نتیجه آن تقلیل شهروندی دموکراتیک به فردیت انتزاعی در پی منافع فردی بوده است. لیبرالیسم مورد نقد دینین، همزمان کردارهای دموکراتیک، شهروندان فعال و دیدگاه‌های سیاسی خوب را تضعیف می‌کند، چنانچه حتی فدرالیست‌ها نیز به انضمامیت مردم بی‌توجه هستند. آنان همگی بر «مرکزی» متمرکز هستند که «جنگ و تجارت» آن را تعریف می‌کند. مفهوم «ملت» نیز صورت دیگری از همین مرکز است که در عمل به معنای افزایش تأثیر حکومت مرکزی بر بخش‌های مختلف مردم است، البته توأم با افزایش توان اقتصادی. در کل این فرایند، به قول آدورنو این منطق فنی/اقتصادی است که منطق اجتماعی و دموکراسی را تعیین می‌کند. دینین از قول توکویل (۱۹۶۹) می‌گوید که «دموکراسی صرفاً بیان منافع شخصی نیست، بلکه ترجمه کردن آن به خیر همگانی است». «دموکراسی یعنی محدودسازی دولت‌ها به نفع ایجاد فرصت‌های محلی» (همان: ۱۷۷) و فرایند تضعیف شهروندی نظم لیبرال را با چالش جدی مواجه کرده است؛ به ویژه اینکه موفقیت‌های این نظام خود حس ناتوانی شهروندان را در برابر نیروی دولت، اقتصاد، تکنولوژی و جهانی‌شدن موجب شده است. واکنش این شهروندان تضعیف‌شده به احتمال زیاد توسل به ابرمرد/مستبدی خواهد بود که بتواند قدرت دولت و بازار قدرتمند را یک‌تنه مهار کند. در نتیجه، حاصل نهایی موفقیت کنونی لیبرالیسم نوعی بازگشت به خودکامگی است. می‌توان گفت گرایش‌های اخیر به راست افراطی در اشکال مختلف و در سراسر جهان، سیمپتوم این واپس‌روی باشد.

۳. پس از لیبرالیسم

از نظر دینین، لیبرالیسم زخم‌هایی که لیبرالیسم زده چنان نبوده که تیمارهایش افاقه کند. بحران‌های سیاست انتخاباتی، حکمرانی، اقتصاد و کاهش اعتماد و حتی اعتقاد به مشروعیت آن در بین شهروندان دیگر نه چون مشکلات چاره‌پذیر درونی لیبرالیسم بلکه همچون بحران

مشروعیت و پایان لیبرالیسم تلقی می‌شود. مشکل بنیادی این ایدئولوژی آنست که دروغ اصیل آن فاش شده و به دروغ مصلحتی یک طبقه خاص بدل شده است و دیگر کسی به وعده رهبران لیبرالیسم در باب اولویت منفعت همگانی گوش نمی‌دهد. این شکاف به شکلی فزاینده گسترده‌تر هم می‌شود تا جایی که پایان لیبرالیسم در دیدرس است. این سرانجام از نظر نویسنده دو صورت احتمالی به خود می‌گیرد: ۱- تصور نظام سیاسی لیبرال به مثابه نظامی که بر خلاف وعده‌های آزادی، برابری، عدالت و ایجاد فرصت‌ها عمل می‌کند و انجام اصلاحات در این نظام. ۲- عدم امکان اصلاح، پایان لیبرالیسم و جایگزین کردن آن (همچون پایان جمهوری وایمار). بدیل‌های نظام لیبرال نیز یا اقتدارگرایی ملی‌گرای پوپولیست یا استبداد نظامی است. به نظر نویسنده این دو نظام آلترناتیو اگر چه مطلوب نیستند، واقعی‌اند. و طرفداران لیبرالیسم مادامی که این نظام را ماشین سیاسی دائمی و خوددرمانگر می‌بینند، این سرانجام دردناک و خطرناک را درک نخواهند کرد.

چه باید کرد؟ به نظر دنین چند نکته را باید قبل از هر اقدامی در نظر داشت: نخست، اذعان به دستاوردهای لیبرالیسم و گذر از اندیشه رجعت به پیشالیبرالیسم. دوم، گذشتن از عصر ایدئولوژی - به جای اندیشیدن به ایدئولوژی بدیل لیبرالیسم باید کوشید اشکال جدیدی از فرهنگ، اقتصاد خانوادگی و حیات مدنی (Polis life) رسید. سوم، باید به بنیادهای لیبرالیسم که برای انسان حیاتی و ضروری است برگشت. زیرا پسالیبرالیسم بدون این بنیان‌ها ناممکن است. معماران لیبرالیسم دریافت فلاسفه باستان از لیبرال بودن را که در آن انسان موجودی «سیاسی و اجتماعی» است کنار نهاده و به جای آن بر اساس نوعی انسان‌شناسی نادرست، به سرشت فردی انسان تأکید کردند و در ادامه آن را عالم‌گیر و جهانی ساختند، اما آزادی حقیقی هرگز تحقق نیافت. نشان به این نشان که اینک ما نه بر خود و نه بر دولت کنترل داریم. این

فاصله بین نظر و عمل در لیبرالیسم، از نظر دین، پذیرفتنی نیست. وی با نظر به این اصول به بدیل‌های نظام لیبرال می‌پردازد:

۳-۱- ضدِ ضدفرهنگ (Counter-Anticulture): گفتیم که دین فرهنگ لیبرال را ضدفرهنگ می‌داند. به همین دلیل به این نتیجه رسیده است که باید ضدِ ضدفرهنگی از پایین و از بین خود مردم ساخته شود. فرهنگ پایدار اجتماعات مختلف با مشارکت مدنی، بر خلاف فرهنگ انتزاعی غیرشخصی‌ساز لیبرالیسم. به نظر او این فرهنگ که ریشه در تاریخ و جغرافیای محلی دارد و از طریق مناسک خانوادگی و خویشاوندی بسط می‌یابد، فرم حقیقی تنوع فرهنگ‌هاست.

۳-۲- اقتصاد خانوادگی به جای اقتصاد بین‌المللی: در این اقتصاد سودمندی و راحتی نظام لیبرال جای خود را به اعمال مبتنی بر دانش و مهارت محلی می‌دهد و اینها منبع اصلی فرهنگ هستند. از نظر دین اقتصاد لیبرال شهروند تولیدکننده انتزاعی خلق می‌کند. کسی که هیچ کس صدای او را نشنیده و چهره او را ندیده و منشأ کالای او نیز نامعلوم است. این نظام اقتصادی به نظر دین صرفاً منافع کوتاه‌مدت را در نظر می‌گیرد و در نهایت «انسان بدهکار» می‌آفریند. در حالی که بازار محلی/بومی مبتنی بر اجتماع و فرهنگ انضمامی است و بین خریدار و تولیدکننده پیوند اجتماعی برقرار می‌سازد.

۳-۳- خودمختاری بنیادی: در سیاست باید بر خودمختاری بنیادی‌تر از صرف آزادی مشارکت در انتخابات دوره‌ای تأکید شود. به نظر دین، نزد امریکایی‌های امروز بر خلاف بر خلاف اوایل قرن ۱۹، نفع فردی و خودخواهی در اولویت است. پس به نظر نویسنده باید مبنای جدیدی برای اجتماع پیدا کرد و آن معیار اجتماعی بودن و گذار از منافع فردی است. منطبق این گذار از خودخواهی نیز دیگرانِ مشخص و واقعی و نه انسان انتزاعی فلسفی است.

این ضد‌دفرهنگ یک ضرورت و نه صرفاً یک گزینه پیش رو است. در این فرهنگ جدید باید نابرابری نژادی، جنسی و قومی برچیده شده و استبداد و تئوکراسی محلی نیز قانوناً منع شود.

در نهایت، به نظر دنین، نیازی به خلق یک تئوری بهتر نیست، بلکه باید اعمال بهتری داشت که همان فلسفه حقیقی لیبرالیسم است. «بزرگترین سند آزادی انسان امروز در توانایی او برای تصورکردن و بناکردن آزادی پس از لیبرالیسم است» (دنین: ۱۹۸).

۴. تحلیل و ارزیابی

این جستار به طور کلی با رویکرد انتقادی و مبتنی بر نقد درونی به نقد محتوایی کتاب دنین می‌پردازد. در بخش‌های پیشین توصیفی تفصیلی از ایده‌ها و استدلال‌های کتاب ارائه شد. در این بخش، این ایده‌ها در دو سطح بررسی و به عبارتی نقد می‌شود: نخست با نگاهی تطبیقی و تحلیلی، محتوای کتاب با سنت‌های نظری مختلف (از مارکسیسم و مکتب فرانکفورت تا سنت‌های راست و کاتولیک) و همچنین با آرای اقتصاددانان کلاسیک و مدرن (مانند میزس و هایک) مقایسه می‌شود. علاوه بر این، نگارنده به کمک روش «تطبیق با واقعیت‌های بومی» مفاهیم طرح‌شده در کتاب را در پرتو ساختار سیاسی-اقتصادی جامعه ایران و تناقضات موجود در آن تحلیل می‌کند. در سطح دوم، با تأکید بر معیارهای روش‌شناختی، ضعف‌های ساختاری کتاب، از جمله در تفکیک متغیرها و تعاریف، قابلیت آزمون‌پذیری و علمی بودن ادعاهای مطرح‌شده در کتاب بررسی و ارزیابی می‌شود.

۴-۱- تحلیل نظری: نقد رادیکال لیبرالیسم از قرن ۱۹ آغاز شده است. از چپ، هجمه گسترده مارکس و اخلاف او، از جمله مکتب فرانکفورت، و متفکران پست‌مدرن مانند فوکو؛ از راست حملات نیچه، اشمیت و سنت‌گرایان کلیسای کاتولیک و سایر نهادهای مذهبی؛ و از جایگاه

دیگری که تعیین دقیق مکان آن دشوار است، حملاتی را میلبانک و هاورواس انجام داده‌اند. همه این نقدها به نوعی برای برهم‌زدن گفتمان مسلط و به مبارزه‌طبیدن رهیافت مردم و متفکران به نهادها و عملکردهای سیاسی، اجتماعی و اقتصادی موجود خلق شده‌اند. در ادامه همین انتقادات، کتاب **چرا لیبرالیسم شکست خورد؟** سرچشمه بحران مشروعیت را در خود لیبرالیسم می‌یابد. نقد جسورانه و گسترده فرضیه آزادی بنیادی، با توجه به آرای فیلسوف روشنگری، امانوئل کانت درباره خودبنیادی فردی آغاز می‌شود. به قول ویراستاران مجموعه، خوانندگان، از هر طیفی که باشند، متوجه خواهند شد که کتاب **چرا لیبرالیسم شکست خورد؟** «بسیاری از ارزشمندترین مفروضات آنان را در مورد سیاست و نظم سیاسی با چالش روبرو می‌کند» (دنین: یازده). به نظر آنان، کتاب دنین «نوشتاری آشوب‌طلب و برهم‌زننده است، نه فقط به این دلیل که بیماری‌های اجتماعی را به اصول اولیه لیبرالیسم مرتبط می‌کند، بلکه از این رو که طبقه‌بندی آن در طیف متعارف راست و چپ کنونی دشوار است» (همانجا). بخشی از آنچه او نوشته است «سوسیال‌دموکرات‌ها را خشنود می‌سازد و طرفداران بازار آزاد را خشمگین؛ بخشی دیگر باعث دلگرمی سنت‌گرایان و بیزاری ترقی‌خواهان اجتماعی می‌شود» (همانجا). اما در مجموع این کتاب به نوعی دردمونی از دوران قطبی شده کنونی است.

نقد دنین نقدی بنیادی و رادیکال است و بر آن است که ایدئولوژی لیبرالیسم دیگر اصلاح‌پذیر نیست و باید کنار گذاشته شود. مشکل نه در انحراف لیبرالیسم که در ارزیابی اشتباه آن از خودبنیادی فردی از ابتدا نهفته و گذشت زمان این اشتباه را آشکارتر کرده است. این بدان معنا نیست که نقد دنین در نهایت به نتایج مورد نظر منتقدان پیشین خواهد انجامید. زیرا او مفروضات و نتایج خاصی را پیشنهاد کرده است. فرض اصلی دنین این است که زیربنای واقعی نظم متمدن لیبرال، هنجارهایی است که در خانواده‌ها و اجتماعات، از طریق

مذهب و فرهنگ حامی آن آموخته شده‌اند، در حالی که اینها لاجرم تحت تأثیر نظام اجتماعی و سیاسی لیبرال از بین می‌روند. همانطور که پیشتر گفته شد واکنش سلبی به لیبرالیسم ممکن است به انواع استبداد و اقتدارگرایی منتهی شود. اما دین خود پیشنهاداتی ارائه می‌کند که احتمالاً مورد پسند خردگرایان مدرن نخواهد بود. به نظر او مسیر بهتر نه در انواع انقلاب سیاسی، بلکه «در تشویق صبورانه اشکال جدیدی از اجتماع است که می‌توانند پناهگاه و مأمنی در نظم سیاسی و اقتصادی شخصیت‌زدوده ما باشند» (دنین: پانزده). همانطور که واتسلاف هاول، ناراضی چک‌تبار، در *قدرت بی‌قدرتان* (۱۹۹۲) نوشته است که «یک نظام بهتر به طور خودکار زندگی بهتر را تضمین نمی‌کند، بلکه برعکس، فقط با ایجاد زندگی بهتر می‌توان نظام بهتری را پروراند» (همانجا). گویی که فقط سیاستی مبتنی بر تجربه دولت‌شهر (پولیس) - زندگی مشترک استوار بر حس هدف جمعی، با تعهدات و قدرشناسی ناشی از غم‌ها، امیدها و شادی‌هایی زیسته نسل‌ها، و با پرورش ظرفیت‌های اعتماد و ایمان - می‌تواند جای بی‌اعتمادی، بیگانگی، خصومت و نفرت عصر ما را بگیرد» (دنین: پانزده). به نظر دنین «ایثار و صبر ویژگی‌های عصر فردگرایی دولت‌سالار نیستند و وجود برای آغاز دوره‌ای بهتر و بسیار متفاوت‌تر پس از لیبرالیسم بسیار ضروری خواهد بود» (همانجا). می‌توان گفت نوعی اجتماع‌گرایی پست‌مدرن در آرای وی وجود دارد که بسیاری را، از جمله عام‌گرایان، چه سکولار و چه دینی را ناخرسند می‌سازد. به‌رغم اینکه نیات ایده‌های او، یعنی تکثر و تنوع و انضمامیت نوعاً اهدافی دمکراتیک به شمار می‌آیند.

در چارچوب فکری نظام لیبرال مقایسه آرای لودویگ فون میزس و دنین بیانگر نکات مهمی است. میزس در کتاب کلاسیک خود در دهه ۱۹۲۰ بر آنست که «برنامه لیبرالیسم در هیچ جا و هیچ زمانی به طور کامل اجرا نشده است» (۱۴۰۲: ۳۱). با این حال معتقد بود در حوزه‌های سیاسی، اجتماعی و اقتصادی، همین مختصر سیطره لیبرالیسم توانسته است «چهره

کره زمین را دگرگون سازد» (همان: ۳۲). سوای این، او معتقد است علاوه بر لیبرالیسم، کاپیتالیسم نیز ناقص اجرا شده است و «همه ضدلیبرال می‌اندیشند» (همان: ۴۶). میزس در ابتدای قرن بیستم حق داشت که همه را ضدلیبرال بداند، اما امروز در امریکا و بخش عمده‌ای از جهان، لیبرالیسم نوعاً به یگانه ایدئولوژی موجود بدل شده است؛ حتی آن جاهایی هم که اندیشه‌های چپ (برای مثال در چین) و نیز دینی (برای مثال در کشورهای مسلمان) در گفتار در مقابل نموده‌های سیاسی این نظام مقاومت می‌کنند، در عمل اندیشه و مدیریت اقتصادی لیبرال را پذیرفته‌اند. از این روست که دین مشکلات پیش‌روی اندیشه لیبرال را نه در انحراف عملی کارگزاران آن بلکه در خود این فلسفه می‌یابد.

کتاب دین علاوه بر مخالفت با لیبرالیسم موجود با نئولیبرالیسم هم سر ناسازگاری دارد. سیاست نئولیبرالیسم که از نیمه دوم دهه ۱۹۷۰ ظهور کرد، با تأکید بر بازارهای آزاد به عنوان سازماندهی بهینه برای اقتصاد سرمایه‌داری، در همان حال که اندیشه‌ای اقتصادی است، معانی ضمنی سیاسی، ایدئولوژیک، نهادی و اجتماعی نیز دارد. اما این نظام به جای تکیه بر استقلال اندیشه و خودبینی انسان او را به دامن «بنیادگرایی بازار» (اباذری ۱۳۹۹) انداخته است که در آن نه فقط از رهایی خبری نیست، بلکه منطق لیبرالیسم نیز به بازار فروکاسته شده است. از این رو کتاب دین به صورت صریح‌تر در مقابل جهان‌گستری و منطق بنیادگرایی بازار نئولیبرالیسم قرار می‌گیرد.

از سویی دیگر اندیشه‌های دین به آرای متفکران مثل دیوید هاروی نزدیک می‌شود که نئولیبرالیسم را پروژه‌ای «آرمان‌شهری برای تحقق طرحی نظری برای سازماندهی مجدد سرمایه‌داری بین‌المللی یا پروژه‌ای سیاسی برای برقراری مجدد انباشت سرمایه و احیای قدرت نخبگان» (هاروی ۱۴۰۲: ۳۰) تعبیر می‌کند که در عمل خوب پیش نرفته، اصول آن نادیده گرفته شده است. فراتر از این، او بر آن است که ساختار نظری نئولیبرالیسم انسجام

زیادی ندارد، زیرا «اقتصاد علمی نئوکلاسیک آن چندان با الزام سیاسی آن، به آرمان‌های آزادی فردی همخوانی ندارد. و عدم اعتماد فرضی آن به قدرت دولتی نیز با ضرورت وجود دولتی نیرومند و در صورت لزوم قهری، برای دفاع از حقوق مالکیت خصوصی، آزادی‌های فردی و کارفرمایان جور در نمی‌آید» (همان: ۳۴). این استدلال‌های بخشاً به همان‌هایی می‌ماند که دنین در کتاب خود مطرح کرده است.

۴-۲- تحلیل تطبیقی: در داخل کشور نیز واکنش‌ها به انتشار کتاب دنین زیاد و عموماً مثبت بوده است. از جمله مهمترین اینها ترجمه مقاله‌ای از پارک مک‌دوگالد (۲۰۱۸) در باره کتاب دنین است که در مجله اینترنتی *نُبشت* (فروردین ۱۳۹۷) منتشر شده و به اهمیت دیدگاه‌های او اشاره کرده است. یادداشت دیگر را شورای راهبردی وزارت امور خارجه (اردیبهشت ۱۳۹۷) ارائه کرده و ضمن معرفی کوتاه کتاب اشاره به تناقض کتاب می‌کند که گویا دنین همان چیزی را که رد می‌کند دوباره به عنوان راهکار طرح می‌کند. دو سال بعد سال بعد *ایرنا* (برادران ۱۳۹۹) به نقل از روزنامه *نیوزویک*، با اشاره به کتاب دنین، یادداشت او در این روزنامه را در چند سطر معرفی کرده است و به ناکارآمدی و بحران نظام لیبرال پرداخته است و به ویژه روی الیگارشی فاسد آن تأکید کرده است - که به نوعی مسئله جامعه ما نیز هست. اینها و موارد دیگر مانند یادداشت روزنامه *فرهنگ امروز* (محمد مرادی، اسفند ۱۳۹۶) تکرار آن در روزنامه *جوان* (اردیبهشت ۱۳۹۷)، و مطالبی در پایگاه خبری *آفتاب‌نیوز* (تیر ۱۳۹۹) سازمان فرهنگ و ارشاد اسلامی همدان (۱۳۹۹)، *شبکه جهانی ولایت* (آذر ۱۴۰۲) و ... بیانگر اهمیت این کتاب برای ایرانی‌هاست. از همین مختصر پیشینه بررسی شده، آشکار است که طرفداران دولت مستقر در آن سال‌ها، این نقدهای درونی از نظام لیبرال را خوشتر آمده است.

در سطح کلی‌تر، نقد غرب از همان آغاز پیوند خوردن جامعه ایران با مظاهر مدرنیته همواره کنشی مورد اقبال بوده است. گذشته از مذهب‌یون، روشنفکران و تحصیلکردگان صاحب‌قلم نیز در این مسابقه دست بالا داشته‌اند. اما آیا توسل به نقدهایی از گونه نقدهای دینین به نظام لیبرال در جامعه ایرانی هم معنا دار است. آیا لیبرالیسم بر نظام سیاسی/اقتصادی ایران حاکم نیست؟ و نقدهای وارد بر آن در نظام‌های غیر، مصداق بر شاخ نشستن و بن‌بریدن نیست؟ آیا اساساً راه‌حل‌های دینین مورد پسند صاحب‌نظران قرار گرفته است و کارگزاران سیاست و اقتصاد و اجتماع لیبرال قدمی در اجرای آن‌ها برمی‌دارند؟ آیا اصولاً بازگشت به گونه‌های اقتصاد خانوادگی، اجتماعات محلی، و پولیس ممکن است؟ سوای همه این ممکن/ناممکن‌ها باید پرسید نسبت بین نظام کنونی اقتصاد و سیاست در ایران و نقدهای دینین بر لیبرالیسم چیست؟

طرفداران ایرانی اندیشه لیبرال (غنی‌نژاد، نیلی، ...) برآنند که در این کشور ایده‌های لیبرال وجود ندارد و شواهدی هم برای این استدلال ارائه کرده‌اند. اما در یک دهه اخیر مطالعاتی انجام شده که اعمال ایده‌های لیبرالیستی را در جامعه ایرانی آشکار کرده است. شواهد برآمده از این تحقیقات و نیز تجربه زیسته در حوزه‌های مختلف تقریباً همان‌هایی است که دینین برجسته ساخته است: دولت/حکمرانی قدرقدرت، ناتوانی مردم در مداخله در اداره حیات فردی و جمعی، تمرکزگرایی و بی‌توجهی به تکثر، برگزاری انتخابات بی‌رمق و کنترل‌شده، اشرافی‌گری گروه نزدیک به بلوک قدرت، تجاری‌سازی علوم به ویژه علوم انسانی، فرادستی کارفرمایان بر کارگران، تجاری‌سازی بخش عمده‌ای از نظام آموزش و پرورش، میل فزاینده به خصوصی‌سازی، تأکید فزاینده بر مالیات، میل و عمل به آزادسازی قیمت‌ها، فروش کامل خدمات دولتی و .... همه اینها، فارغ از کم و کیف پیشبرد آنها، همان ایده‌ها و اعمالی‌ست که در نظام جهانی لیبرال وجود دارد. از این رو معلوم نیست که نوع

مواجهه نظام حکمرانی و نظریه پردازان آن چگونه هم از نقدهای درونی لیبرالیسم استقبال می‌کند و هم بیشتر ایده‌های آن را به نوعی درونی کرده است.

به نظر می‌رسد مجاورت مورد اشاره رویکرد دینی و لیبرال به این قول می‌رسد برگردد که با توجه به تفاوت در قلمرو مورد توجه این دو گفتمان گفته است که آن‌ها «می‌توانند بدون این که محدوده‌های همدیگر را لمس کنند، در کنار همدیگر باشند» (۱۴۰۲: ۱۰۱). علاوه بر این به نظر می‌رسد هر دو ایدئولوژی لیبرال و دینی در ویژگی بنیادگرایی با هم اشتراک داشته باشند، زیرا بنیاد هر دو امری انتزاعی است (اباذری ۱۳۹۹). در سطح نظام سیاسی نیز ویژگی‌های انتزاعی بودن نظام لیبرال، در جامعه ایران هم دیده می‌شود. ملی‌گراها و مذهب‌یون بر دو ایده مرکزی ملت/امت تأکید دارند که به سختی بتوان مصداق انضمامی برای آن پیدا کرد، ضمن این که اگر هم سطح ایده را کنار بگذاریم، در عمل این ایده‌گرایی به جای احترام به وحدت در عین کثرت، صرفاً به وحدت پرداخته است. وحدتی که دال مرکزی آن در هر صورت امری انضمامی نیست و از قضا این یکی از ایرادهای دین به نظام لیبرالی است.

۴-۳- تحلیل روشی: اشکالات روش‌شناختی اصلی کتاب پاتریک دین را می‌توان در نحوه استدلال، نوع شواهد و سطح تحلیل او خلاصه کرد که ایرادهایی ساختاری‌اند و کل پروژه فکری کتاب را تحت تأثیر قرار می‌دهد. از این حیث، دین میان تحلیل فلسفی، روایت تاریخی و دلالت‌های جامعه‌شناختی و حتی رویکردهای نظری مختلف تمایز روشنی برقرار نمی‌کند. او مدعی است که مسائل معاصر، مانند فروپاشی سرمایه اجتماعی، گسترش دولت بوروکراتیک، نابرابری اقتصادی و فردگرایی افراطی، «نتیجه ضروری» منطق لیبرالیسم‌اند، اما برای این مدعا به جای تحلیل و تبیین دقیق با شواهد انضمامی نظام‌مند، عمدتاً به خوانش تفسیری از متون کلاسیک و مشاهدات کلی فرهنگی اتکا می‌کند. در نتیجه، کتاب دچار خلط

سطح تبیین می‌شود: ادعاهایی که ماهیت علی دارند با شواهدی پشتیبانی می‌شوند که صرفاً توصیفی یا مبتنی بر همبستگی زمانی هستند و این فاصله روش‌شناختی استدلال وی را از نظر علمی ساده‌انگارانه می‌سازد. افزون بر این، دینین از نوعی روش انتقادی منفی بهره می‌گیرد که امکان آزمون‌پذیری و مقایسه را محدود می‌سازد. یعنی او به‌جای مقایسه موردی میان جوامع لیبرال مختلف، یا بررسی سناریوهای بدیل (مثلاً لیبرالیسم اصلاح‌شده در برابر اشکال غیرلیبرال)، روایتی کلی و یک‌سویه از شکست ارائه می‌دهد. بدین ترتیب، کتاب معیارهای روش‌مند برای رد یا اصلاح فرضیه مرکزی خود ارائه نمی‌کند و بیش از آنکه در چارچوب پژوهش تحلیلی یا تاریخی حرکت کند، به ژانر خطابه انتقادی نزدیک می‌شود. نتیجه آن است که استدلال دینین، هرچند از حیث تشخیصی و بلاغی قدرتمند است، از منظر روش‌شناسی علوم انسانی و اجتماعی به اندازه کافی قابل راستی‌آزمایی نیست.

۵- نتیجه‌گیری

در مجموع کتاب دینین کتاب دغدغه‌مندی است و مسئله خود را علاقمندانه بررسی کرده و همانطور که گفتیم در محافل مختلف قبض و بسط یافته است. از این رو، علاوه بر تأملات قبلی، می‌توان از جهات متفاوت نظری، روش‌شناختی و کارکردی اشکالات محتوایی و صوری کتاب را بررسی کرد.

از حیث نظری-روشی ضعف بنیادی کتاب، عدم تعریف دقیق مفهوم «لیبرالیسم» است، زیرا دینین از لیبرالیسم به‌مثابه یک کل همگن سخن می‌گوید و تمایز روشنی میان لیبرالیسم کلاسیک، لیبرالیسم حقوق‌محور، لیبرالیسم اجتماعی یا نئولیبرالیسم قائل نمی‌شود. نتیجه آن است که کتاب بیشتر به نقد یک لیبرالیسم خیالی (نوع آرمانی) می‌پردازد تا سنتی تاریخی و متکثر. از این منظر، برخی از بحران‌هایی که دینین به لیبرالیسم نسبت می‌دهد، یا ناشی از

سیاست‌های خاص قرن بیستم‌اند یا اساساً ربط مستقیمی به نظریه لیبرال ندارند. دین دجار نوشتارهای افراطی نسبت به گذشته است و دستاوردهای واقعی لیبرالیسم را دست‌کم می‌گیرد. در نتیجه، گویی بیشتر با صدور حکم‌های کلی روبه‌رویم تا ارائه استدلال‌های تجربی یا تاریخی قانع‌کننده و در نتیجه برای خواننده منتقد یا بی‌طرف، شواهد تازه‌ای فراهم نمی‌کند. همانطور که گفته شد از نظر روش‌شناختی نیز، عدم تفکیک روشن رویکردها و حتی مفاهیم باعث شده که نتوان استدلال‌های وی را از نظر علمی آزمود.

از حیث سیاسی-فلسفی، کتاب **چرا لیبرالیسم شکست خورد؟** را می‌توان یک اتهام‌نامه تمدنی رادیکال علیه پارادایم مسلط مدرنیته در نظر گرفت. کتاب در سنت نقدهای همه‌جانبه‌ای جای می‌گیرد که همچون آرای مک‌اینتایر بحران جوامع معاصر را ناشی از فروپاشی یک نظم اخلاقی منسجم و جایگزینی آن با فردگرایی سترون می‌داند. با این حال، دین فراتر رفته و تمرکز خود را بر نقش فعال و مخرب لیبرالیسم به عنوان یک پروژه سیاسی و نه صرفاً یک فلسفه اخلاقی، در نابودی نهادهای میانی مانند خانواده، اجتماع محلی و آموزش عالی می‌گذارد. این رویکرد، کتاب او را از نقدهای صرفاً اقتصادی به نئولیبرالیسم متمایز می‌سازد. دین استدلال می‌کند که پدیده‌هایی چون نابرابری شدید یا انقیاد دیجیتال، علائم سطحی یک بیماری عمیق‌تر انسان‌شناختی هستند که ریشه در آرمان لیبرال‌رهایی از هرگونه قید طبیعی و اجتماعی دارد. جایگاه دین در تقاطع محافظه‌کاری فرهنگی و جنبش فکری «پسالیبرال» قرار دارد.

همانطور که در مقدمه گفته شد کتاب دین در نقطه تلاقی چندین رویکرد ایستاده است. در همین نقطه تلاقی است که نقد وی بر لیبرالیسم تا حدی به موضع منتقدان چپ نزدیک می‌شود- چنانچه به کسانی مثل واتسلاف هاول ارجاع می‌دهد-، اما در نهایت، در بخش فرجامین و ارائه بدیل از آنان فاصله می‌گیرد. زیرا، رویکرد اصلی کتاب دین به غفلت او از

نقش ساختاری سرمایه‌داری و تقلیل کلیت بحران به ایده‌های لیبرالی محض انجامیده است. دین با درهم‌آمیختن لیبرالیسم سیاسی با سرمایه‌داری، به مثابه نظامی اقتصادی، ریشه اصلی مشکلات، یعنی منطق انباشت سرمایه، مالکیت خصوصی ابزار تولید، و مناسبات سیاسی، اجتماعی و طبقاتی را نادیده می‌گیرد. از این منظر، پدیده‌هایی چون نابرابری شدید، نابودی محیط زیست و کالایی‌شدن زندگی، نه پیامد «آزادی فردی» به مثابه آرمان لیبرالیسم، بلکه برآمده از ضرورت‌های درونی سرمایه‌داری جهانی شده هستند که لیبرالیسم صرفاً نقش ایدئولوژی آن را بازی کرده است. همچنین، تأکید دین بر احیای اجتماعات محلی بدون توجه به ستم‌های درونی آن‌ها (نظیر نژادپرستی، پدرسالاری یا انحصار قدرت محلی) و بدون ارائه مکانیسم‌های دموکراتیک رادیکال و بازتوزیع ثروت، نوعی نوستالژی است که ممکن است نابرابری‌های کهنه را بازتولید و نوعی از سلطه را با نوعی دیگر جایگزین کند. از موضع آینده‌نگرانه، کتاب دین به‌رغم پلورالیسم هیجان‌انگیز موجود در استدلال‌ها و نقد جدی به سرمایه‌داری لیبرال، دچار نوعی ناپیوستگی ایدئولوژیک است و به‌دلیل پیش‌فرض‌های فرهنگی محافظه‌کارانه، نمی‌تواند بدیلی رهایی‌بخش ارائه دهد. وی با کنار نهادن کل سنت لیبرال-دموکراتیک، امکان استفاده رهایی‌بخش از نهادهای دموکراتیک برای پیشبرد عدالت اجتماعی را نادیده می‌گیرد. از این نظر، شاید بتوان با تصرف و تحول نهادهای نمایندگی، حقوقی و مشارکتی، به مبارزه با سرمایه‌داری پرداخت، اما راه‌حل محلی‌گرایانه و فاقد مقیاس کلان دین، پاسخی به چالش‌های ساختاری مانند تغییرات اقلیمی یا مهاجرت‌های گسترده نمی‌دهد و در عمل می‌تواند به معنای تخلیه میدان مبارزه سیاسی برای تغییر نظام‌مند روابط قدرت و مالکیت باشد. بنابراین، از منظر انتقادی، تحلیل دین بحران‌های جوامع معاصر را به درستی تشخیص می‌دهد، اما با تمرکز انحصاری بر نقد ایدئولوژی لیبرال و غفلت از نقد اقتصاد

سیاسی سرمایه‌داری، به دام محافظه‌کاری فرهنگی می‌گلتد و از ارائه آلترناتیوی عادلانه و دموکراتیک در مقیاس کلان ناتوان است.

در باب نسبت این کتاب و جامعه ایران هم می‌توان گفت که چنین مباحثی در کل در جستجوی مسیر عقلانی خاصی از تحول است که نه تقلید کورکورانه از غرب باشد و نه بازگشت به آرمان‌شهرهای گذشته‌گرا، فی‌نفسه ضروری است. همچنین، رویکرد دین‌می‌تواند زمینه گفت‌وگوی سازنده‌ای میان جریان‌های فکری ایران از نواندیشان دینی گرفته تا اصلاح‌طلبان و چپ‌ها فراهم آورد. این کتاب نشان می‌دهد که نقد مدرنیته باید از موضعی پیچیده و درونی صورت گیرد و ما را به طراحی پروژه‌ای پس‌الیبرال اما دموکراتیک فرامی‌خواند که عدالت، پایداری زیست‌محیطی و هویت جمعی را بدون بازتولید اقتدارگرایی در هم آمیزد. با این همه، باید محتاط هم بود. زیرا راه‌حل‌های «پس‌الیبرال» دین‌مانند تأکید بر اجتماعات محلی و اقتصادهای کوچک‌مقیاس، اگرچه جذاب به نظر می‌رسند، اما برای حل چالش‌های ساختاری و ملی ایران، مانند بحران‌های زیست‌محیطی، فساد فراگیر و نابرابری منطقه‌ای، قدرت متمرکز و ... ناکافی هستند. این پیشنهادها بدون وجود نهادهای مدنی قدرتمند و دموکراتیک، حتی ممکن است به بازتولید اشکال جدید اقتدار و سلطه بینجامد.

پی نوشت:

Deneen, Patrick. J., (2018) *Why Liberalism Failed?* Yale University Press, New Haven and London.

کتاب نامه:

اباذری، یوسف (۱۳۹۹) بنیادگرایی بازار، تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
برادران، هرمز (۱۳۹۹) «نیوزویک: لیبرالیسم شکست خورده است». خبرگزاری ایرنا. ۲۰ تیر.
<https://irna.ir/xjyKf7>
میزس، لودویگ فون (۱۴۰۲) لیبرالیسم، ترجمه مهدی تدینی، تهران: کتاب پارسه.
هاروی، دیوید (۱۴۰۲) تاریخ مختصر نئولیبرالیسم، ترجمه محمود عبداللهزاده، تهران: اختران.

Deneen, Patrick. J., (2018) *Why Liberalism Failed?* Yale University Press, New Haven and London.

Havel, Vaclav. (1992) "The Power of the Powerless." In *open Letters: selected writings, 1965–1990*. New York: Vintage.

MacDougald, Park. (2018) 'Has the Operating System for the Western World Crashed?', [New York Magazine, 27 February..](#)

Postman, Neil. (1993) *Technopoly: The surrender of Culture to Technology*. New York: Vintage.

Vermeule, Adrian. (2019) "Integration from Within." *First Things*, February.

Compact Magazine. (2022) "ThePost-Liberal oment. <https://compactmag.com/article>

Tocqueville, Alexis de. (1969) *Democracy in America*, trans. George Lawrence. New York: Harper and Row.

Zakaria, Fareed. (2007) *The Future of Freedom: Illiberal Democracy at Home and Abroad*. New York: Norton.